

Piotr Niczyporuk

BANKIERZY U PLAUTA

Wzmianki o bankierach można znaleźć w komediach Plauta¹, oddających w dużej mierze rzeczywistość rzymską z przełomu III i II w. p.n.e.² Komedio pisarz niejednokrotnie kierował swoich bohaterów w stronę osób prowadzących interesy bankierskie, bez których pośrednictwa Rzymianie nie mogli aktywnie uczestniczyć w życiu gospodarczym. W dziełach Plauta *Epidicus* oraz *Curculio* możemy zidentyfikować postacie bankierów określane z grecka *trapezitai* (τραπέζιται). Prawdopodobnie greckie nazewnictwo zostało użyte przez Plauta wobec osób trudniących się działalnością bankierską z uwagi na miejsce akcji komedii, czyli Grecję. Także jego bohaterowie byli głównie Grekami³. Akcja komedii *Curculio* rozgrywa się w Epidaurus, tuż obok świątyni Eskulapa⁴. Jednakże ważna z punktu widzenia dalszych rozważań będzie głębsza analiza wypowiedzi głównego bohatera komedii Plauta.

Plaut., *Curculio* 335–341: *Immo servo et servatum volo. Postquam mihi responsum est, abeo ab illo maestus ad forum med illo frustra advenisse. Forte*

¹ *Titus Maccius Plautus* (ok. 250 r. p.n.e. – ok. 184 r. p.n.e.) to jeden z najstarszych (obok Katona Starszego) pisarzy rzymskich, których utwory zachowały się w czymś więcej niż fragmentach, a przy tym jeden z dwóch (obok Terencjusza) komedio pisarzy rzymskich, których komedie znamy. Z przypisywanych mu 130 sztuk Terencjusz Warron (116–27 p.n.e.) uznał za autentyczne tylko 21 – zob. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura grecka i rzymska w zarysie*, Warszawa 1981, s. 223 oraz s. 226 i n.; *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 2001³, s. 400. Por. J. Andreau, *Banque grecque et banque romaine dans le théâtre de Plaute et de Térence*, „MEFR” 1968, t. 80, s. 461–526 ; M.B. Álvarez Mallona, G.M. Alonso Pérez, *Un perfil de los banqueros a la luz de la comedia plautina y de la crisis económica argentina del siglo XXI* [w:] *Congreso derecho romano IX Internacional – XII Iberoamericano, El derecho comercial de Roma al derecho moderno, Las Palmas de Gran Canaria, 1, 2, y 3 de febrero de 2006*, Las Palmas de Gran Canaria 2007, s. 101 i n.

² Plaut., *Curculio* 341; 345; 560, 618; 712; 721; *Epidicus* 143; *Asinaria* 438; *Pseudolus* 757 i *Captivi* 449. G. Przychocki, *Plautus*, Kraków 1925, s. 97; I. Opelt, *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*, Heidelberg 1965, s. 91.

³ O. Jurewicz, *Niewolnicy w komediach Plauta*, Warszawa 1958, s. 98.

⁴ T. Moore, *The Theatre of Plautus. Playing to the Audience*, Austin 1998, s. 139 i n.

aspicio militem. Aggredior hominem, saluto adveniens. 'salve' inquit mihi, prendit dexteram, seducit, rogat quid veniam Cariam; dico me illo advenisse animi causa. ibi me interrogat, equem in Epidauro Lyconem tarpezitam noverrim. Dico me novisse. 'Quid? lenonem Cappadocem?' Annuo visitasse. 'Sed quid eum vis?' 'Quia de illo emi virginem triginta minis, vestem, aurum; et pro is decem coaccedunt minae'. 'Dedisti tu argentum?' inquam. 'Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas obsignatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste abduceret'.

Bogaty oficer Terapontigonus Platagidor kupuje od Kappadoxa służącą, przeznaczoną na heterę Planezjum za trzydzieści min, uiszczając jedynie część ceny. Pozostałą kwotę transakcji, a mianowicie – dziesięć min miał Kapadoxowi wypłacić bankier – Terapontigonusa Platagidora z Epidaurus, niejaki Lykon⁵. Wiadomości dotyczące transakcji oraz sposób zapłaty wyciągnął od oficera sprytny Curculio przy obiedzie suto zakrapianym winem. Ponadto, korzystając z upojenia alkoholowego współbiesiadnika, zabrał on sygnet Terapontigonusa i uciekł. O swych przygodach Curculio opowiedział natomiast swemu przyjacielowi Fedromusowi. Zatem w komedii *Curculio* spotykamy się z czynnościami o charakterze bankierskim wykonywanymi przez osobę, wobec której stosuje się zlatynizowaną z grecka brzmiącą nazwę *trapezitai*. Trzeba zaznaczyć, że Plaut tłumaczył na łacinę komedie greckie, dostosowując je do rzymskich realiów. Zatem użycie słowa *trapezitai* może też świadczyć o celowym zabiegu autora, a mianowicie przejściu do swego utworu oryginalnego terminu, bez poszukiwania łacińskiego odpowiednika. Zabieg komediopisarza może być dowodem na to, że w źródłach zawód bankierski najczęściej określano grecko brzmiącą nazwą *trapezitae* (τραπεζίται, τραπεζίτης)⁶, a w zlatynizowanej formie występowała ona jako *trapessita*, *tarpezita*⁷, *tarpessita*⁸ czy *trapedzitas*⁹. Co więcej, pocho-

⁵ Plaut., *Curculio* 560. Por. Plaut., *Curculio* 715–720.

⁶ A.C. Johnson, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*, Baltimore 1936, s. 445 i n.; A.C. Johnson, L.C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton 1949, s. 172; C. Roueché, 'Aurarii' in the Auditoria, „ZPE” 1995, t. 105, s. 40; F. Carlà, A. Marcone, *Economia e finanza a Roma*, Bologna 2011, s. 100.

⁷ O formie *tarpezita* zob. rozważania A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, Paris 1954, s. 64; J. Collart, *T. Maccius Plautus, Curculio*, Paris 1962, s. 71, nota do wersu 341.

⁸ A. Ernout, *Aspects du vocabulaire latin*, cit., s. 64; L. Nadjó, *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*, Paris 1989, s. 211, przyp. 2.

⁹ M. Mielczarek terminem *trapedzitas* określał bankiera sprawdzającego monety, dokonującego wymiany, udzielającego pożyczki czy przyjmującego depozyt. Na bank używa określenia *trapedza*, co jego zdaniem odnosi się do stołu, na którym dokonywano transakcji – por. M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej* [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 12.

dzenie etymologiczne tego słowa składa się więc z *trapeza* – stołu, lady (kantoru) i z przyrostka *ites*, który odnosi się do funkcji i służy określaniu zawodów¹⁰. Takie połączenie pokazuje, że chodzi o czynności pieniężne wykonywane za stołem, a więc przez osoby dokonujące operacji w znaczeniu bankowym¹¹.

Rzeczywiście, w starożytnej Grecji występowały osoby zajmujące się działalnością bankierską (*τραπεζῖται*), które można było spotykać w miejscach publicznych, a szczególnie na agorze greckiej od końca VI w. p.n.e. Bankierzy ci sprawdzali, przeliczali oraz wymieniali monety¹². Jedną z najistotniejszych umiejętności osoby zajmującej się działalnością bankierską było odróżnienie monety oryginalnej od fałszywej¹³. Zajmowali się także rozmiennianiem pieniędzy na drobne, udzielaniem pożyczek oraz przyjmowaniem depozytów¹⁴. Działalność bankierów poświadczona jest w ponad 30 miastach, co wskazuje na jej masowy charakter¹⁵. Wśród bankierów sporo było ludzi wywodzących się ze

¹⁰ G. Redard, *Etude philologique et linguistique*, Paris 1949, s. 34. Zob. C. Gabrielli, *Moneta e finanza in età repubblicana*, Roma 2012, s. 67.

¹¹ R. Bogaert, *Les origines antiques de la banque de dépôt. Une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966, s. 142 i n.; idem, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, s. 40 i n.; M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej...*, s. 12.

¹² M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej...*, s. 12 i n.

¹³ W inskrypcji z V w. p.n.e. *trapezites* jest poświadczony jako ten, który wymieniał monety. Szersze rozważania odnośnie do tej inskrypcji por. R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques...*, s. 39. O bankierach w inskrypcjach zob. także R. Bogaert, *L'apport des inscriptions à nos connaissances de la banque grecque* [w:] *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (Vestigia 17)*, München 1973, s. 556–558. Zob. I. Zeber, *Uwagi o greckim handlu i greckim prawie handlowym w twórczości Platona*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1993, Prawo 222, s. 56 i n.; M. Mielczarek, *Psucie pieniądza w starożytnej Grecji* [w:] *Psucie pieniądza w Europie Środkowo-Wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 14.

¹⁴ Szczególnie w komediach Arystofanesa udokumentowane zostały sceny wymiany pieniędzy i ich rozmienniania na drobne. Od IV w. p.n.e. możemy zaobserwować wzrost operacji w zakresie udzielania pożyczek i przyjmowania depozytów. W świetle komedii Arystofanesa umowa depozytu była umową ustną, często bez pisemnego potwierdzenia – zob. V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes, A Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford 1951, s. 219 i n.; M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej...*, s. 12. Por. F. Pringsheim, *The Greek Sale by Auction* [w:] *Scritti in onore di C. Ferrini*, t. IV, Milano 1947, s. 284 i n.

¹⁵ M. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej...*, s. 12. Zob. także na temat greckiej bankowości R. Bogaert, *A propos de la phasis (Isocrate, Trapézitique 42). Contribution à l'histoire du droit athénien*, „RIDA” 1962, t. 9, s. 157–167; idem, *De bankzaken van de Griekse tempels*, „Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis” 1964, t. 18, s. 107–120; idem, *Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie*, „Chronique d’Egypte” 1965, t. 40, s. 140–156; idem, *La*

środoiska byłych niewolników¹⁶. Wiele osób, które podejmowało czynności zaliczane do bankierskich, nie trudniło się zawodowo tego rodzaju działalnością¹⁷, a wykonywało je doraźnie, przypuszczalnie ze względu na ich dochodowy charakter.

Zatem termin używany na oznaczenie osób zajmujących się działalnością bankierską w starożytnym Rzymie – *trapezitae*¹⁸ może dowodzić, że te właśnie osoby były z pochodzenia cudzoziemcami¹⁹. Być może także wynika to z faktu, że Rzym był pierwszym miastem, poza światem greckim, gdzie stwierdzono istnienie dowodów na czynności wymiany pieniędzy w czasach starożytnych. Pierwsze operacje bankowe przeprowadzano w kantorach, których właścicielami byli głównie Grecy i dlatego też bankierów określano terminem greckim. Ponadto ustanowienie pretury dla peregrynów w III w. p.n.e. było niewątpliwie momentem zachęcającym przybyszów obcych do osiedlania się w Rzymie²⁰.

monnaie, le change et la banque chez les Grecs, „Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie” 1967, t. 113, s. 257–258; idem, *Munt, wissel en bank bij de oude Grieken*, „Handelingen van de Koninklijke Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis” 1967, t. 21, s. 33–45 (= „Revue de la banque” 1969, t. 33, s. 297–309); idem, *De publieke banken bij de oude Grieken*, *Handelingen van het XXVIIe Vlaams Filologencongres*, Brussel 1969, s. 100–102 (= „Revue de la banque” 1969, t. 33, s. 392–399); idem, *Die Krise der Banken in Athen im 4. Jahrhundert v. u. Z.* [w:] Welskopf E. Ch. (ed.), *Hellenische Poleis*, Berlin 1974, s. 521–530; idem, *Epigraphica, III: Texts on Bankers, Banking and Credit in the Greek World (Texts minores 47)*, Leiden 1976, *passim*; idem, *The Economic Functions of Greek Banks* [w:] *Actes du cinquième congrès international d'histoire économique* (Leningrad 1970), Москва 1977, s. 241–252; idem, *Le rôle économique et financier des banques dans le monde grec*, „Cahiers de Clio” 1985, t. 84, s. 77–94; idem, *La banque à Athènes au IVe s. av. J.C., état de la question*, „Museum Helveticum” 1986, t. 43, s. 19–49; idem, *Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland (Xenia 18)*, Konstanz 1986, *passim*; idem, *Griekenland, bakermat van het bankwezen*, „Tetradion” 1996, t. 5, s. 131–152.

¹⁶ R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques...*, s. 79. W starożytnych Atenach najważniejsi bankierzy należeli do metojków albo byli dawnymi niewolnikami, którzy po wyzwoleniu uzyskali status metojków – por. R. Flacelière, *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, tłum. Z. Bobowicz, J. Targalski, Warszawa 1985, s. 45, s. 113. Por. także M. Penta, „*Servus argentarius*”, „Atti dell'Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli” 1977, t. 88, s. 261–277.

¹⁷ Było tak z pewnością w przypadku pomiaru monet i wymiany pieniędzy. Platon (*Polit.* 289 C) przytacza krąg osób, które mogły trudnić się wymianą pieniędzy: *argyramoiboi*, zawodowo wymieniający pieniądze i ustalający ich wartość, armatorzy (*naukleroi*), hurtownicy (*emporoi*), i detaliści (*kapeloi*). Także czynności w zakresie pośrednictwa w pobieraniu czy przyjmowaniu płatności były często świadczone doraźnie, a nie jako podstawowa działalność osób ich dokonujących. Por. R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques...*, s. 329.

¹⁸ Czy – *τραπέζιται* – zob. F. Casola, *I Gruppi politici romani nel III secolo a. C.*, Trieste 1962, s. 81.

¹⁹ Zob. Plaut., *Curculio* 480.

²⁰ Zob. M. Voigt, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, Leipzig 1887 [„Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften” 1887, t. 1, nr 7], s. 3; R. Beigel, *Rechnungswesen und Buchfüh-*

U Plauta można zauważyć swego rodzaju konsekwencję w stosowaniu wobec osoby zajmującej się czynnościami o charakterze bankierskim zlatynizowanej nazwy *trapezitai*. Podobną terminologię można dostrzec w innej sztuce Plauta, a mianowicie w *Epidicus*.

Plaut., *Epidicus* 143. *Dic modo unde auferre me vis. A quo trapezita peto?*

Główny bohater komedii niewolnik o imieniu Epidicus rozmyślał nad zdobyciem pieniędzy na wykupienie lutnistki imieniem Akropolistis od stręczyciela, by przysłużyć się w ten sposób swemu Panu, który był w niej zakochany. Przymuszalnie czynił on zabiegi zmierzające do znalezienia środków finansowych, licząc na nagrodę w postaci wolności lub chociażby jej przyrzeczenia²¹. Jednym z rozważanych sposobów zdobycia pieniędzy było skorzystanie z usług bankiera (*trapezitai*).

Także bankierów, określanych jako *argentarii*, można znaleźć w komediach Plauta.

Plaut., *Curculio* 679: *Argentariis male credi qui aiunt, nugas praedicant: nam et bene et male credi dico; id adeo ego hodie expertus sum. non male creditur qui numquam reddunt, sed prorsum perit. vel ille, decem minas dum solvit, omnis mensas transiit. postquam nil fit, clamore hominem posco: ille in ius me vocat; pessume metui, ne mihi hodie apud praetorem solveret. verum amici compulerunt: reddit argentum domo.*

Bohater używał terminu *argentarius*, odnosząc się do operacji lokowania pieniędzy u bankiera. Kappadox rozpatrywał korzyści i negatywne skutki z powierzenia pieniędzy bankierowi i doszedł do wniosku, że łatwiej jest przekazać pieniądze, a trudniej je odzyskać. Bohater więc celowo i świadomie używał terminu *argentarius* na oznaczenie bankiera, który profesjonalnie i przypuszczalnie zawodowo dokonywał operacji bankierskich. Kappadox przedstawiał dość pozytywnie tę grupę zawodową. W podobnym tonie utrzymana była również wypowiedź Lykona w komedii *Curculio*²². On sam był bankierem, a wobec tego jego pochwały mogły być wyrazem swego rodzaju solidarności zawodowej. Natomiast w tej samej komedii *Curculio*, inni jej bohaterowie utożsamiają bankierów z lichwiarzami, niejednokrotnie uwypuklając ich negatywne cechy, takie jak chciwość czy zdzierstwo²³. Często więc Plaut ustami postaci swych sztuk piętnuje negatywne cechy charakteru osób zajmujących się działalnością bankierską. W komedii *Curculio* możemy znaleźć inne cechy charakterystyczne dla operacji podejmowanych przez *argentarii*.

ring der Römer, Wiesbaden 1904 (przedruk 1968), s. 207; W. Mielczarek, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej...*, s. 28 i n.

²¹ O. Jurewicz, *Niewolnicy w komediach Plauta...*, s. 100.

²² Plaut., *Curculio* 370. Zob. G. Przychocki, 'Plautus'..., s. 339 i n.

²³ Plaut., *Curculio* 557.

Plaut., *Curculio* 679–682: *Argentariis male credi qui aiunt, nugas praedicant: nam et bene et male credi dico; id adeo ego hodie expertus sum. Non male creditur qui numquam reddunt, sed prorsum perit. Vel ille, decem minas dum solvit, omnis mensas transiit.*

Powyżej cytowane zdanie komediopisarz wypowiada ustami Kappadoxa, który w żartobliwej formie odnosił się do działalności bankierskiej. Jednakże miejsce wykonywania operacji przez *argentarii* nazywał *mensa*, co może oznaczać, że był to termin powszechny w czasach Plauta i przynależny tej grupie bankierskiej. Ponadto komediopisarz, odnosząc się do miejsca prowadzenia działalności, wskazywał również na obowiązek prowadzenia księgi handlowej²⁴. Plaut niewątpliwie termin *mensa* wiązał z bankierami – *argentarii*, którzy prowadzili swoje operacje jako *argentariae mensae exercitores*. Koresponduje to z innym fragmentem pochodzącym z dzieła *Pseudolus*, gdzie komediopisarz również odwoływał się do *mensa*, jako do miejsca dokonywania czynności bankierskich.

Plaut., *Pseudolus* 296–298: *Heus tu, postquam hercle isti a mensa surgunt satis poti viri, qui suum repetunt, alienum reddunt nato nemini, postilla omnes cautiones sunt ne credant alteri.*

Fragment ten stanowił część dialogu prowadzonego przez Balia z Kalidorusem w sprawie pożyczki na zakup ukochanej kobiety. Użyte w tej komedii słowo *mensa* odnosiło się do miejsca prowadzenia działalności bankierskiej, a wyspecjalizowany bankier – *argentarius*, w ramach podejmowanych przez siebie operacji, miał udzielić pożyczki bohaterowi sztuki Plauta. Komediopisarz w *Curculio* odniósł się do jeszcze jednej powinności bankierskiej.

Plaut., *Curculio* 371–381: *Beatus videor: subdixi ratiunculam, quantum aeris mihi sit quantumque alieni siet: dives sum, si non reddo eis quibus debeo. [si reddo illis quibus debeo, plus alieni est.] Verum hercle vero cum belle recogito, si magis me instabunt, ad praetorem sufferam. [habent hunc morem plerique argentarii, ut alius alium poscant, reddant nemini, pugnis rem solvant, si quis poscat clarius.] Qui homo mature quaesivit pecuniam, nisi eam mature parsit, mature esurit.*

Bankier z Epidauros Lykon rozważał swoją sytuację finansową, o której się przekonał, analizując księgi rachunkowe. Z jego wypowiedzi wynika, że doko-

²⁴ Plaut., *Curculio* 371–381. Por. rozważania A. Petrucci, ‘*Mensam exercere*’. *Studi sull’impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – metà del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; idem, *Profili giuridici delle attività e dell’organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s. 15 i n.; idem, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un ‘diritto bancario’ romano nell’età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)...*, s. 71 i n.; idem, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un ‘diritto bancario’ romano nell’età commerciale (età del III secolo a.C. – età del III secolo d.C.)*, „*Studi Senesi*” 2005, t. 15, s. 71 i n.; idem, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007, s. 155 i n.; idem, *L’impresa bancaria: attività, modelli ‘organizzativi funzionamento e cessazione* [w:] P. Cerami, A. Di Porto, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100 i n.

nywał różnorodnych operacji bankierskich, a przede wszystkim przyjmował depozyty i udzielał pożyczek. Lykon był *argentariae mensae excercitores*, a zatem osobą prowadzącą swoje przedsiębiorstwa *mensae argentariae*. Bankier oferował usługi swoim klientom w miejscu publicznym, tuż obok świątyni Eskulapa. W komedii Plauta można więc odróżnić *argentarii* od innych osób podejmujących się czynności bankierskich, chociażby przez to, że mieli oni obowiązek prowadzenia księgi rachunkowej. Również z analizy wypowiedzi Lykona można odnieść wrażenie, że obawiał się on zastosowania szczególnej procedury przy kompensacji. Zatem jeśli bankierzy prowadzili swoje kantory na *Forum*, dokonując operacji finansowych, w związku z tym podlegali nadzorowi ze strony magistratury²⁵. W praktyce nadzór sprowadzał się do kontrolowania legalności transakcji dokonywanych przez profesjonalistów, *argentarii*²⁶. Tym wyznacznikiem miała być obecność bankiera na *Forum* oraz prowadzenie kantoru (*mensae argentariae*). Ponadto fragment komedii Plauta²⁷ koresponduje z urywkiem umieszczonym przez kompilatorów w Digestach autorstwa Ulpiana²⁸. Jurysta, komentując edykt, przytaczał jego autentyczną treść. Ulpian osoby prowadzące działalność bankierską określał *argentarii* jako *argentariae mensae excercitores*. W związku z tym, że jurysta nakładał na nich obowiązek prowadzenia księgi handlowej (*rationes*), odróżniał ich od innych osób podejmujących się czynności bankierskich. Zatem obowiązek dokonywania wpisów w *codices rationum*²⁹, szczególna procedura przy kompensacji³⁰, czy nadzór ze strony państwa był przynależny tej kategorii bankierów³¹. Przepuszczalnie kontroli poddawani byli nie tylko *argentarii*, ale również *trapezitae*, jak też inne osoby podejmujące czynności bankierskie. Ważnym kryterium było niewątpliwie posiadanie kantoru na *Forum*³².

²⁵ J. Oehler, 'Argentarii' (1), 'Argentarii' (1), „RE” 1895, t. 2, szp. 706 i n.

²⁶ A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999, s. 81 i n.

²⁷ Plaut., *Curculio* 371–381.

²⁸ D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultro citro dandi, credendi, obligandi, solvendi sui causa negotiationem; nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatam, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et qui solvi constituit [recepit], argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit.*

²⁹ D. 2, 13, 4 pr.; D. 2, 13, 10 pr.

³⁰ G. 4, 61–68.

³¹ D. 1, 12, 2.

³² Zatem podstawą sprawowania owego nadzoru nad bankierami był fakt, że miejsca, w których prowadzili oni swą działalność, bardzo często stały na gruncie publicznym, były własnością ludu rzymskiego i w jego imieniu były wynajmowane poszczególnym przedsiębiorcom. Magistratura mogła kontrolować przydział owych kantorów poszczególnym kupcom czy bankierom. Ponadto, także korzystając ze swoich uprawnień, mógł badać legalność transakcji tam przeprowadzanych. Por. J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000,

Wzmianki o operacjach bankierskich można znaleźć w komediach Plauta. W jego dziele *Curculio* możemy zidentyfikować czynność zbliżoną do *receptum argentarii*.

Plaut, *Curc* 345: '*Dedisti tu argentum?*' *Inquam. 'Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas ob-signatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste ab-duceret'*. *Postquam hoc mihi narravit, abeo ab illo. Revocat me ilico, vocat me ad cenam; religio fuit, denegare nolui.*

W mieście Epidauros bankier Lykon był uczestnikiem operacji finansowej, którą relacjonował w powyższym fragmencie jeden z bohaterów sztuki, Kurkulio. Z jego przekazu wynikało, że Terapontigonus Platagidor, kupując od Kappadoxa służącą, polecił właśnie bankierowi wypłacić sprzedawcy brakujące dziesięć min. Zatem Lykon miał wydać pieniądze po okazaniu znaku identyfikującego, którym w tym przypadku był list oznaczony pieczęcią zlecającego dokonanie tej czynności. Przepuszczalnie w stanie faktycznym przedstawionym w *Curculio* mamy czynność zbliżoną do *receptum argentarii*. Ułatwiała ono operacje dotyczące rozliczeń pomiędzy stronami, gdyż klient nie musiał wycofywać pieniędzy z banku, by następnie przekazać je wierzycielowi. Ponadto było ono gwarancją zapłaty osobie trzeciej, która była wierzycielem klienta.

O czynnościach zbliżonych do *receptum argentarii* traktują fragmentarycznie teksty literackie. Na ich podstawie nie można określić, jak często było ono stosowane, ani na jakich warunkach finansowych okazywało się użyteczne.

Już w komediach Plauta można znaleźć inne przykłady operacji bankierskich³³, wśród których potrafimy wyróżnić udzielanie pożyczek. W komedii *Mostellaria* spotykamy się z operacjami pożyczkowymi.

Plaut., *Mostellaria* 532: *Scelestiorem ego annum argento faenori numquam ullum vidi quam hic mihi annus optigit. A mani ad noctem usque in foro dego diem, locare argenti nemini nummum quo.*

Filargirides, trudniący się udzielaniem pożyczek, przeżywał fakt, że nie miał klientów, którzy chcieliby pożyczyć od niego pieniądze. Swoją działalność prowadził on w miejscu publicznym, a mianowicie na *Forum*. To właśnie od Filargiridesa będzie chciał pożyczyć pieniądze Filolaches, jeden z głównych bohaterów komedii *Mostellaria*. Środki finansowe były niezbędne młodzieńcowi na wykup hetery Filemajtium, w której się kochał. Także w komedii *Curculio* możemy zauważyć czynności pożyczkowe³⁴. Pożyczoną kwotę miał przeznaczyć Fedro-

s. 175 i n.; E. Höbenreich, '*Annona*'. *Juristische Aspekte der stadtrömischen Lebensmittelversorgung im Prinzipat*, Graz 1997, s. 64.

³³ Plaut., *Curculio* 341; 345; 560, 618; 712; 721; *Epidicus* 143; *Asinaria* 438; *Pseudolus* 757 i *Captivi* 449.

³⁴ Plaut., *Curculio* 71–79.

mus na wykup ukochanej z rąk stręczyciela. Niewątpliwie wszystkie komedie Plauta cechowała swego rodzaju prawidłowość. Pożyczki ukazane w jego utworach miały charakter konsumpcyjny i były zaciągane w celu uzupełnienia środków do życia, zakupu niewolnicy³⁵, ukochanej czy spłacenia innej, wcześniej zaciągniętej pożyczki³⁶. Jednakże nie były to jedyne czynności o charakterze bankierskim ukazane w komediach Plauta.

Wraz z rozwojem państwa rzymskiego, opanowaniem państw greckich i hellenistycznych Rzymianie stykają się z pisemnymi aktami prawnymi znanymi i wykorzystywanymi w rzymskich wschodnich prowincjach³⁷. Zaczął funkcjonować w obiegu prawnym kontrakt literalny, który mógł opierać się na wpisach w rzymskich księgach rachunkowych albo na skryptach dłużnych, czyli na sporządzanych między stronami pisemnych aktach, tworzących zobowiązanie do spełnienia określonego w nich świadczenia³⁸. O takim właśnie zobowiązaniu czytamy już u Plauta.

Plaut, *Curculio* 345: *‘Dedisti tu argentum?’ Inquam. ‘Immo apud trapezitam situm est illum quem dixi Lyconem, atque ei mandavi, qui anulo meo tabellas obsignatas attulisset, ut daret operam, ut mulierem a lenone cum auro et veste abduceret’. Postquam hoc mihi narravit, abeo ab illo. Revocat me ilico, vocat me ad cenam; religio fuit, denegare nolui.*

Komedio pisarz ustami głównego bohatera Curculio odniósł się do problematyki listu kredytowego. U bankiera Likona, u którego jako klient posiadał rachunek, miał złożone pieniądze. Mógł je odebrać każdy, kto legitymowałby się specjalnym listem z pieczęcią właściciela gotówki, samego Curculio. Fragment Plauta koresponduje z urywkiem z Scaevoli z pierwszej księgi jego *Digestów*.

D. 2, 14, 47, 2 (*Scaevola libro primo digestorum*) *Quaesitum est, cum Lucius Titius ante hoc chirographum Seio nummulario mandaverat, uti patrono eius trecenta redderet, an propter illa verba epistulae, quibus omnes cautiones ex quocumque contractu vanae et pro cancellato ut haberentur cautum est, neque ipse neque filii eius eo nomine conveniri possunt.*

Zgodnie z cytowanym już wcześniej w całości przekazem Scaevoli operacje na rachunku klienta prowadzonym przez bankiera były wykonywane na zlecenie posiadacza rachunku. Takim własne zleceniem mógł być specjalny dokument

³⁵ Plaut., *Curculio* 560. Por. Plaut., *Curculio* 715–720; Plaut., *Epidicus* 143.

³⁶ Por. rozważania A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa...*, s. 28.

³⁷ Kontrakty literalne (pisemne) odgrywały przez długi czas u Rzymian stosunkowo niewielką rolę, gdyż preferowali oni formy słowne czynności prawnych. Najbardziej rozpowszechnionym i wręcz ulubionym kontraktem rzymskim była stypulacja – kontrakt werbalny. M. Kuryłowicz, *‘Agoranomos’ i ‘tabellio’*. *Z historii antycznego notariatu*, „Rejent” 1992, t. 2, nr 9, s. 10 i n.; idem, *Chirographa i syngrapha*. *Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, „Rejent” 1994, t. 4, nr 10, s. 12.

³⁸ G. 3, 134. Zob. M. Salazar Revuelta, *La forma litteris como instrumentum crediticio en el derecho justiniano*, „RIDA” 1998, t. 45, s. 519, przyp. 39.

*chirographum*³⁹ (list kredytowy), który upoważniał do otrzymania gotówki lub dokonania innej operacji⁴⁰.

Zatem Plaut bohaterów swych komedii dokonujących operacji bankierskich określa jako: *argentarius* i *trapezitari*. Stosuje zamiennie zlatynizowaną terminologię grecką i łacińską⁴¹. Można uznać, że do wyspecjalizowanych bankierów Plaut konsekwentnie używa zamiennie określeń *argentarii* i *trapezitas*⁴², traktując je jako tożsame. Przepuszczalnie taką tendencję spotkamy również w konstytucji cesarza Teodozjusza i Walentyniana z roku 436 n.e., znajdującej się w tytule *de cohortalibus principibus corniculariis et primipilaribus* Kodeksu.

C. 12, 57, 12, 3: IMPERATORES THEODOSIUS, VALENTINIANUS. *Sed etiam cunctos, qui diversarum rerum negotiationibus detinentur, trapezitas scilicet vel gemmarum argentine vestiumve venditores, apothecarios etiam ceterosque institores aliarum mercium quibuscumque ergasteriis adhaerentes iubemus a provincialibus officiis removeri, ut omnis honor atque militia contagione huiusmodi segregetur.* D. III NON. APRIL. CONSTANTINOPOLI ISIDORO ET SENATORE CONSS. [a 436]

W konstytucji na oznaczenie bankierów posłużono się słowem *trapezitas*. Z kontekstu wynikało, że ludzie bogacili się, gdy wykonywali inne czynności niż ich tradycyjne zajęcia. Wśród tych osób, tak dorabiających się majątku, obok sprzedawców i aptekarzy, byli też bankierzy. Cesarze Teodozjusz i Walentynian wykluczali te osoby z piastowania urzędów oraz zalecali urzędnikom i żołnierzom unikania kontaktu z nimi.

A. von Premerstein uważał, powołując się na M. Vogta, że użyte w konstytucji słowo *trapezitas* było równoznaczne z *argentarii*⁴³. Może to sugerować, że ci sami bankierzy byli określane raz greckim, raz łacińskim terminem, które traktowano jako tożsame⁴⁴.

³⁹ Por. U.E. Paoli, 'Chirographum' (*diritto greco e diritto romano*), „NNDI” 1959, t. 3, s. 21 i n.; A. Castresana Herrero, *El 'chirographo' y la 'syngrapha': significación jurídica desde la República hasta Justiniano* [w:] *Estudios de derecho romano en honor de Alvaro d'Ors*, t. I, Pamplona 1987, s. 361–380; S. Schiavo, *Il falso documentale tra prevenzione e repression. Impositio fidei criminaliter agere civiliter agree*, Milano 2007, s. 5 i n.

⁴⁰ D. 22, 1, 41, 2.

⁴¹ Wobec osób zajmujących się działalnością bankierską preferuje *argentarius* i *trapezita* – zob. L. Nadjo, *L'argent...*, s. 216.

⁴² E. Costa, *Il diritto privato romano nelle commedia di Plauto*, Roma 1968, s. 307.

⁴³ A. v. Premerstein, 'Collectarii', „RE” 1900, t. 7, szp. 377.

⁴⁴ Por. S. Cognetti De Martiis, *Banche, banchieri e usurai nelle commedie di Plauto (Continuazione)*, „Giornale degli Economisti” dicembre 1892, (Anno 3), t. 5, ser. 2, s. 539 i n.; M.V. Giangreco-Pessi, „Argentarii” e „trapeziti” nel teatro di Plauto, „AG” 1981, t. 201 s. 39 i n.; Laum, *Banken*, „RE” 1924, Supplementband IV, szp. 72; L. Nougaret, *Traité de métrique latine classique*, Paris 1963, s. 69; L. Nadjo, *L'argent...*, s. 213. Zob. także E. Guillard, *Les banquiers athéniens et romains. 'Trapézites' et 'argentarii'*. *Suivis du pacte de constitut en droit romain*, Paris – Lyon 1875, s. 30.

Należy więc uznać, że ta dość duża luka czasowa świadczy o tym, że termin grecki *τραπέζιται* został zastąpiony łacińskim odpowiednikiem, a mianowicie: *argentarii*. Natomiast we wschodniej części cesarstwa rzymskiego, gdzie językiem dominującym stała się greka, pojawił się on ponownie i to w zlatynizowanej formie – *trapezitas*. Bankierzy prowadzili swoje kantory *mensae* w miejscach publicznych czy nawet w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali ich potencjalni klienci. Również akcja komedii Plauta, chociażby *Curculio*, rozgrywa się tuż obok świątyni Eskulapa, co może świadczyć o ich związku z miejscami kultu.

W źródłach jurydycznych oraz literaturze nieprawniczej można znaleźć rozbudowaną terminologię stosowaną na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską. W komediach Plauta początkowo spotyka się greckie nazewnictwo – *trapezitae*. Sam termin wskazuje, że chodzi tu o czynności pieniężne wykonywane za stołem, a więc odnosi się do osoby podejmującej się operacji w znaczeniu bankowym. Greckie nazewnictwo może dowodzić, że właśnie ci bankierzy byli cudzoziemcami. Zakres ich działalności obejmował udzielanie pożyczek czy przyjmowanie depozytów. Wobec osób zajmujących się działalnością bankierską stosował Plaut w swych komediach nazwę łacińską *argentarii*. Prawdopodobnie termin ten stanowił zlatynizowaną formę greckiego *trapezitae*. U Plauta wykorzystane zostało słowo *argentarii* dla oznaczenia osób, które w sposób profesjonalny zajmowały się działalnością bankierską. Musiały one dokonywać wpisów w *codices rationum*, stosować szczególną procedurę przy kompensacji, czy podlegać nadzorowi ze strony państwa. *Argentarii* prowadzili swoje przedsiębiorstwa (*mensae argentariae*) na *Forum* lub w innych miejscach publicznych, oferując swoim klientom szereg usług, przede wszystkim w zakresie udzielania pożyczek i przechowywania powierzanych im pieniędzy, czyli ich działalność była tożsama z *trapezita*. Występowała więc zamienność stosowania tych dwóch terminów w źródłach, jak chociażby u Plauta.

BANKERS IN PLAUT

Słowa kluczowe: działalność bankierska, list kredytowy, kantor bankierski, operacje depozytowe, operacje kredytowe

Key words: activity of bankers, letter of credit, currency exchange banking, deposit operations, credit operations

Streszczenie

Wzmianki o bankierach można znaleźć w komediach Plauta, oddających w dużej mierze rzeczywistość rzymską z przełomu III i II w. p.n.e. Komedio pisarz w swych dziełach odnosił się do osób zajmujących się działalnością bankierską, a określanych *trapezitai* czy *argentarii*. Pierwszy z terminów miał niewątpliwie pochodzenie greckie i był zlatynizowaną formą słowa *τραπέζιται*. Taki zabieg mógł być zastosowany z uwagi na miejsce akcji komedii, czyli Grecję, a także na bohaterów

komedii, którymi byli głównie Grecy. W dziełach Plauta *Epidicus* oraz *Curculio* możemy zauważyć także czynności o charakterze bankierskim. Komediodpisarz w swych utworach konsekwentnie stosuje zlatynizowaną z grecka brzmiącą nazwę *trapezitai*, co może też świadczyć o celowym zabiegu autora polegającym na przejściu do swej komedii oryginalnego terminu, bez poszukiwania łacińskiego odpowiednika.

Również bankierów, określanych jako *argentarii*, można znaleźć w komediach Plauta, szczególnie w *Curculio*. Zatem Plaut celowo i świadomie używał zamiennie obu terminów na oznaczenie bankiera, który profesjonalnie i zawodowo dokonywał operacji bankierskich. Słowo *trapezitas* było więc równoznaczne z *argentarii*, co może sugerować, że ci sami bankierzy byli określani raz greckim, raz łacińskim terminem, które traktowano jako tożsame.

Bankierzy prowadzili swoje kantory *mensae* w miejscach publicznych, czy nawet w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali ich potencjalni klienci. Również akcja komedii Plauta, chociażby *Curculio*, rozgrywa się tuż obok świątyni Eskulapa, co może świadczyć o ich związku z miejscami kultu. Ponadto komediopisarz wskazywał na obowiązek prowadzenia księgi handlowej przez bankiera. Jednakże miejsce wykonywania operacji przez *argentarii* nazywał *mensa*, co może oznaczać, że był to termin powszechny w czasach Plauta i przynależny tej grupie bankierskiej. W jego dziełach możemy także zidentyfikować czynność zbliżoną do *receptum argentarii*, jak również operacje depozytowe czy pożyczkowe. Bankierzy u Plauta korzystali z *chirographum* – listu kredytowego.

Zatem komediopisarz, oddając rzeczywistość rzymską, nie mógł pominąć osób zajmujących się działalnością bankierską, nazywanych zamiennie *trapezitas* i *argentarii*.

Summary

In the comedies of Plautus, one can find references to bankers, which capture largely a Roman reality at the mid of the third and second century BC. A playwright, in his works, refer to people involved in the business of a banking named *trapezitai* or *argentarii*. The first term, was undoubtedly of Greek origin – latinized version of the word *τραπεζῖται*. Such operation could be adopted, because of the place where comedy took place, namely Greece, and also the characters who were mostly Greeks. In the writings of Plautus *Epidicus* and *Curculio*, we can also notice the activities of the bankers. A comedy writer, in his works, consistently uses the latinized but greek-sounding name – *trapezitai*, which can also indicate a deliberate implementation to his comedies original term, without searching for latin equivalent. Also, the bankers named *argentarii* can be found in Plautus' writings, especially in the *Curculio*. Thus, Plautus, deliberately and consciously used the two terms interchangeably to denote a banker, who professionally and economically performed bankers' operation. Therefore the word *trapezitas* was synonymous with *argentarii*, which may suggest that the same bankers were named once in greek, another time by latin term. The bankers ran their currency exchange – *mensae* in public places, or even near the temples to which potential customers pilgrimaged. Also, the action of Plautus' comedies e.g. in *Curculio*, takes place next to the Temple of Aesculapius, which may indicate of their attachment to the places of worship. In addition, comedy writer, pointed the obligation of keeping a trading book by a banker. However, the location where the operation performed by *argentarii* took place was called *mensa*, which suggest that it was a common term in the time of Plautus and associated to this group of bankers. In his works we can also identify an activity similar to *receptum argentarii*, as well as deposit and loan operations. Bankers in Plautus, used the *chirographum* – the letter of credit. Thus, the playwright, describing the Roman reality could not ignore people engaged in the business of banker called interchangeably *trapezitas* and *argentarii*.